

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา (Statements and problematic of the problems)

พระศรี – ลักษมีเป็นเทวีที่มีความสำคัญมากในศาสนาพราหมณ์ - ฮินดู ในปัจจุบันถือว่าพระองค์เป็นชายาของพระวิษณุซึ่งเป็นเทพเจ้าสูงสุด 1 ใน 3 องค์ ความเชื่อเกี่ยวกับพระศรี – ลักษมีมีวิวัฒนาการมาจากการบูชาเพศหญิงว่ามีฐานะสูงสุดซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยยุคหิน จนเมื่อเข้าสู่ยุคอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุเกิดลัทธิในการบูชาเพศหญิงว่าเป็นสัญลักษณ์ของการให้กำเนิดและความอุดมสมบูรณ์¹

เมื่อเข้าสู่ยุคพระเวทลัทธิการบูชาเพศหญิงดังกล่าวได้กลายเป็นเทพีผู้ประทานความอุดมสมบูรณ์นามว่า “ ศรี “ หรือ “ ลักษมี “ โดยมักปรากฏคู่กับดอกบัวและช้าง² พระศรี - ลักษมีนอกจากเป็นเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์แล้วยังได้รับการบูชาในฐานะเทวีแห่งความมั่งคั่งอีกด้วย โดยประทับร่วมกับท้าวฤเวทแห่งความร่ำรวย ในวรรณกรรมทั้งรามายณะและมหาภารตะต่างก็กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระศรี - ลักษมีกับท้าวฤเวท และในวรรณกรรมมหากาพย์ฉบับหลัง ๆ ได้จัดให้พระลักษมีเป็นชายาของท้าวฤเวท

ในสมัยคุปตะความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ - ฮินดูวิวัฒนาการขึ้นใหม่ มีลัทธิบูชาเทพธิดาที่ชื่อลักษมีเข้ามาเป็นส่วนประกอบสำคัญของลัทธิไวษณพนิกาย และยอมรับว่าเทพองค์นี้คือชายาผู้เสริมกำลัง (ศักติ) จารึกบางหลักในราชวงศ์คุปตะได้พูดถึงเทพธิดาองค์นี้ว่านางคือต้นเคঁาหรือแหล่งเสริมอำนาจที่สำคัญของพระนารายณ์³ และได้จัดให้เป็นหนึ่งในศักติของพระวิษณุ⁴

¹ M.C.P. Srivastava, Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature (Delhi : Agam Kala Prakashan, 1979), 15, 23 – 24.

² H. Krisna Sastri, Goddess and Goddesses (New Delhi : Asian Educational Services, 1986), 187.

³ พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์, คนกับพระเจ้า (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงสยาม, 2523), 167 - 169.

⁴ คณพร กิจชัยพรและสุชาติ กิจชัยพร, มหาเทวี : เทพแห่งโชคลาภและความอุดมสมบูรณ์ (กรุงเทพฯ : ส.วิจิตรการพิมพ์, ม.ป.ป.), 39 - 40.

โดยจะอยู่เคียงข้างพระวิษณุทุกหนแห่ง และถือว่าเป็นพระแม่แห่งโลกผู้ให้กำเนิดสรรพสิ่งทั้งปวงไปชั่วกาลปาวสาน⁵

พระศรี - ลักษมีจึงได้รับการสร้างเป็นงานศิลปกรรมจำนวนมากทั้งรูปบุคคลและสัญลักษณ์และมีการนำไปใช้ร่วมกันในหลายศาสนา เมื่อปรากฏในศาสนาพุทธมีการตีความเป็นพระนางสิริมหามายา เมื่อปรากฏในศาสนาพราหมณ์ฮินดูก็เป็นพระลักษมี นอกจากนี้ยังปรากฏในศาสนาเชนโดยเป็น 1 ใน 14 มหามงคลที่ปรากฏในสุบินนิมิตของนางตรีศาลา ก่อนที่จะประสูติพระมหาวิระ⁶

ประติมานวิทยาในการสื่อความหมายถึงพระศรี - พระลักษมีจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพสังคม วัสดุ ความเชื่อท้องถิ่นและการนำสัญลักษณ์นี้ไปใช้งาน แม้ในประเทศอินเดียรูปเคารพที่แสดงถึงสัญลักษณ์ของพระศรี - ลักษมีมีมากมายล้วนแล้วแต่มีพัฒนาการที่น่าสนใจ ครั้นเมื่ออารยธรรมของอินเดียได้แพร่มายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พระศรี - ลักษมียังคงได้รับความนิยมในการสร้างเป็นเครื่องรางและงานศิลปกรรมโดยมีความหมายถึงความมั่งคั่งและอุดมสมบูรณ์

ในประเทศไทยพบงานศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศรี - ลักษมีเช่นกัน โดยในสมัยทวารวดีประติมากรรมรูป "คชลักษมี" หรือ "อภิชะคศรี" เป็นที่นิยมมาก เช่น ใช้ประดับฐานธรรมจักรที่จังหวัดนครปฐม สมขชาติ มณีโชติ เสนอว่าการนำพระลักษมีมาประกอบเป็นฐานธรรมจักรหมายถึงการประสูติของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นสิ่งมงคลที่นำมาซึ่งพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ธรรมอันสูงสุด⁷ ในขณะที่รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์ เสนอว่าสัญลักษณ์ดังกล่าวเป็นเครื่องหมายของความอุดมสมบูรณ์ ไม่ได้หมายความว่าไปถึงปางประสูติหรือเกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ที่ว่าศาสนาพุทธอยู่เหนือศาสนาพราหมณ์แต่อย่างใด⁸ อนึ่งการนำคชลักษมีมาประดับบนฐานธรรมจักรเป็นรูปแบบที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในประเทศอินเดีย ดังนั้นจึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจศึกษาถึงรูปแบบและความหมายในการประยุกต์ใช้ที่ต่างออกไปนี้

⁵ W.J. Wilkins, *Hindu Mythology* (New Delhi : Ideological Book ,1972) V.1, 189.

⁶ Bhagwant Sahai, *Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities* (New Delhi : Abhinav Publication ,1975), 162.

⁷ สมขชาติ มณีโชติ, "คติเรื่องช้างในพุทธศาสนาจากศิลปะโบราณวัตถุแบบทวารวดี" (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529), 80.

⁸ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, *ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย* (กรุงเทพฯ : ด่านสุทธาการพิมพ์, 2547), 251.

รูปคชลักษณ์มียังปรากฏเป็นงานประดับบนประติมากรรมสลักหินซึ่งพบที่จังหวัดนครปฐม มีลักษณะเป็นภาพที่มีเป้าตรงกลางสันนิษฐานว่าใช้สำหรับใส่เครื่องหอมเพื่อใช้ในการทำพิธีกรรมทางศาสนาโดยมีสัญลักษณ์มงคลต่าง ๆ ล้อมรอบ ศาสตราจารย์ ดร. ผาสุข อินทราวุธ ได้ศึกษารูปแบบทางประติมานวิทยาและเสนอว่าแผ่นดินเผาชิ้นนี้อาจเกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย เนื่องจากพระศรี - ลักษมีมีฐานะเป็นนางคู่บารมีของพระนารายณ์⁹ การพบรูปพระศรี - ลักษมีประทับร่วมกับสัญลักษณ์มงคลต่าง ๆ รวมทั้งเครื่องราชูปโภคของกษัตริย์ อาจมีความหมายถึงความรุ่งเรืองของอาณาจักร¹⁰ โดยรองศาสตราจารย์ ดร.ธิดา สาระยา ให้ความเห็นไปในทางเดียวกัน คือเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเกี่ยวพันระหว่างกษัตริย์และอำนาจเหนือธรรมชาติ อันนำมาซึ่งความรุ่งเรืองของอาณาจักร¹¹ ในขณะที่รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์ เชื่อว่าประติมากรรมดังกล่าวน่าจะเป็นสิ่งที่ทำขึ้นเพื่อใช้ประกอบพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ เท่านั้น¹²

นอกจากนี้ยังมีการพบเหรียญดินเผา 2 หน้าและประติมากรรมขนาดเล็กที่มีลักษณะตั้งวางได้เป็นรูปคชลักษณ์คู่กับท้าวฤๅษะในหลายจังหวัดที่เคยเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดี เช่นที่จังหวัดลพบุรี นครปฐม สุพรรณบุรีและนครสวรรค์ เป็นต้น อูษา โพธิกนิษฐ กล่าวว่าการนำเอาคชลักษณ์มาวางคู่กับท้าวฤๅษะบนเหรียญตราไม่ปรากฏในประเทศอินเดียรูปแบบดังกล่าวจึงเป็นลักษณะพิเศษที่พบเฉพาะบริเวณภาคกลางของประเทศไทยเท่านั้น¹³

แต่จากการพบงานศิลปกรรมที่นำคชลักษณ์คู่กับท้าวฤๅษะจำนวนหลายชิ้น ผู้ศึกษาจึงคิดว่ารูปแบบการนำคชลักษณ์มาวางคู่กับท้าวฤๅษะเป็นคติที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย น่าจะมีมาแล้วในศิลปะอินเดียและส่งอิทธิพลมายังวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคแรก โดยผ่านการติดต่อค้าขาย ในด้านความหมายมีนักวิชาการตีความว่าเหรียญตราและประติมากรรมขนาดเล็กดังกล่าวเป็นสัญลักษณ์ของความมั่งคั่งและอุดมสมบูรณ์ซึ่งน่าจะเป็น

⁹ ผาสุข อินทราวุธ, รูปเคารพในศาสนาฮินดู (กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522), 57.

¹⁰ ผาสุข อินทราวุธ, “ ตราดินเผารูปคช - ลักษมีและฤๅษะจากเมืองนครปฐมโบราณ, “ เมืองโบราณ 9, 3 (สิงหาคม - พฤศจิกายน, 2526) : 98.

¹¹ ธิดา สาระยา, (ศรี)ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2532), 265.

¹² ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย, 251.

¹³ อูษา โพธิกนิษฐ, “การศึกษารูปแบบและคติการนับถือพระฤๅษะในสมัยทวารวดี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527), 76.

เครื่องรางที่ติดตัวพ่อค้าที่เดินทางไปค้าขาย¹⁴ ผู้ศึกษาจึงมีความสนใจรูปแบบและความหมายของการนำคชลักษณ์มาใช้ร่วมกันบนเหรียญตราคู่กับท้าวภูเวร โดยตรวจสอบรูปแบบที่ปรากฏในประเทศอินเดียและในประเทศไทยที่พบในเมืองต่าง ๆ

นอกจากนี้ยังมีการพบรูปคชลักษณ์บนใบเสมาที่จังหวัดขอนแก่นอีกด้วย โดยรองศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ชัย สายสิงห์ได้กล่าวว่าเป็นคติที่เกี่ยวข้องเนื่องกับความอุดมสมบูรณ์โดยให้เหตุผลว่าใบเสมาที่พบส่วนใหญ่เป็นรูปสถูปและภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนาและยังมีหม้อปุรณฆฏะอันเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์เช่นเดียวกัน¹⁵ ซึ่งใบเสมาที่มีลักษณะใกล้เคียงกันนี้ยังพบที่ประเทศเขมร ผู้ศึกษาจึงสนใจที่จะศึกษาถึงรูปแบบและความหมายของคชลักษณ์ที่มีการนำไปใช้บนใบเสมา

นอกจากงานศิลปกรรมที่ยกเป็นตัวอย่างในกรณีศึกษาถึงรูปแบบและความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพระศรี - ลักษมีแล้ว ยังมีงานศิลปกรรมอื่น ๆ ในสมัยทวารวดีที่เป็นประเด็นให้ศึกษาเพิ่มเติมได้อีกเช่น ประติมากรรมขนาดเล็กที่เชื่อว่าเป็นฝาจุภาชนะดินเผารูปคชลักษณ์แผ่นดินเผาสามหน้าที่เกี่ยวกับพระศรี - ลักษมีและรูปราชยลักษณ์ที่เป็นแผ่นดินเผาโดยปรากฏเป็นรูปสตรีคู่กับสิงห์ที่มีใบหน้าคล้ายมนุษย์โดยสามารถนำไปเปรียบเทียบกับเหรียญในราชวงศ์คุปตะ¹⁶ นอกจากนี้ยังมีการใช้สัญลักษณ์ศรีวิศวะแทนพระศรี - ลักษมีบนเหรียญตราสมัยทวารวดีอีกด้วย

ในสมัยต่อมาคือ สมัยอิทธิพลศิลปะเขมรในประเทศไทย พระศรี - ลักษมีในรูปของคชลักษณ์ดูจะเป็นเทพีที่ได้รับความนิยมอย่างต่อเนื่องโดยปรากฏเป็นงานประดับบนทับหลังอย่างน้อย 2 แห่ง แม้ว่าพระศรี - ลักษมีในสมัยนี้ส่วนใหญ่ปรากฏคู่กับพระนารายณ์ในตอนนารายณ์บรรทมสินธุ์แสดงว่าคติเรื่องคชลักษณ์ยังคงเป็นที่รู้จักกันในช่วงเวลาดังกล่าว

ภาพรวมของการศึกษาในอดีตที่ผ่านมาเกี่ยวกับพระศรี - ลักษมีเน้นศึกษาประวัติความเป็นมาและวิวัฒนาการในประเทศอินเดีย¹⁷ แต่ยังขาดรายละเอียดในการแบ่งแยกรูปแบบของงาน

¹⁴ ผาสุข อินทราวุธ, “เครื่องรางสำหรับพ่อค้า,” ใน ปัจจุบันของโบราณคดีไทย (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527), 53 - 56.

¹⁵ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย, 251.

¹⁶ อนุสรณ์ คุณประกิจ, “การศึกษาคติและรูปแบบประติมากรรมดินเผาขนาดเล็กสมัยทวารวดีที่พบในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529), 115.

¹⁷ นฤมล ยิ่งกล้า, “พระลักษมี” (สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530).

ศิลปกรรมที่เรียกพระศรี พระลักษมี ศษลักษมี ราชยลักษมีและศรีวิตตะอย่างชัดเจน อีกทั้งยังคงขาดการวิเคราะห์ถึงความหมายในการนำสัญลักษณ์ต่าง ๆ ของพระศรี - ลักษมีไปใช้ในงานศิลปกรรม ผู้ศึกษาจึงมีความสนใจที่จะศึกษารูปแบบและความหมายของการนำพระศรี - ลักษมีไปปรับใช้ในงานศิลปกรรมต่าง ๆ ที่พบในประเทศไทย

2. ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา (Goal and objective)

2.1 ศึกษาารูปแบบและความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพระศรี - ลักษมีในประเทศอินเดีย

2.2 ศึกษาารูปแบบของงานศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศรี - ลักษมีที่พบในประเทศไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

2.3 วิเคราะห์ความหมายในการนำสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระศรี - ลักษมีไปใช้งานศิลปกรรมในประเทศไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

3. สมมติฐานของการศึกษา (Hypothesis to be tested)

การนำสัญลักษณ์ของพระศรี - ลักษมีไปใช้ในงานศิลปกรรมที่ปรากฏในประเทศไทยเป็นลักษณะที่ทำตามต้นแบบที่ประเทศอินเดียโดยมีการปรับใช้ในงานศิลปกรรมประเภทอื่น ๆ จนมีรูปแบบที่ต่างออกไปแต่ยังคงความหมายของโชคลาภและความอุดมสมบูรณ์

4. ขอบเขตของการศึกษา (Scope or delimitation of the study)

4.1 เน้นศึกษารูปแบบและคติความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพระศรี - ลักษมีที่ปรากฏเป็นงานศิลปกรรมในประเทศไทยในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

4.2 การศึกษานี้ไม่รวมถึงพระศรี - ลักษมีในฐานะที่เป็นชายาของพระวิษณุ

5. ขั้นตอนของการศึกษา (Process of the study)

5.1 รวบรวมข้อมูลและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

5.2 เก็บข้อมูลภาคสนามโดยถ่ายภาพงานศิลปกรรมที่อยู่ในขอบเขตของการศึกษา

5.3 ดำเนินการวิจัยโดยศึกษาเปรียบเทียบและวิเคราะห์ทางด้านรูปแบบศิลปะ และประติมานวิทยาโดยนำไปเทียบกับอินเดียและประเทศใกล้เคียง

5.4 วิเคราะห์ผลที่ได้จากการศึกษาความหมายและรูปแบบของงานศิลปกรรม

5.5 สรุปผลของการวิเคราะห์และนำเสนอผลการศึกษา

6. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- 6.1. เข้าใจถึงต้นกำเนิดและพัฒนาการของความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพระศรี – ลักษมี
- 6.2 เข้าใจถึงความหมายในการนำใช้สัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระศรี – ลักษมีในงานศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ ในประเทศไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19
- 6.3 เป็นแนวทางในการศึกษาสำหรับผู้สนใจศึกษาประเด็นวิจัยที่เกี่ยวข้อง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์